

T. Tóth Tünde

„Elment a kedvem a dologtól”

Vajda Mihály: *Szög a zsákból*

A *Szög a zsákból* a korábbi, a *Magvető Tények és tanúk* sorozatában megjelent kötetekhez képest többek közt abban tér el, hogy Vajda Mihály elsősorban filozófiai, gondolkodástörténeti szempontú megközelítéssel beszél el élete fontosabb történéseit: az események mintha abban az esetben válhatnának mérvadóvá, amennyiben közvetlen összefüggésbe hozhatók egyéni eszmei-ideológiai-filozófiai gondolkodásának alakulásával. Ugyanakkor a személyesség, a családi história, a magán-én egészen ambivalens módon a felejtés tárgyköréin keresztül mutatkozik meg. Az elmondhatatlan trauma, alapvető identitásbeli kérdések mellett, állandó elbizonytalanító retorikát tart fenn, az emlékező maga kérdez rá a visszaemlékezés hitelességére. Vajda többszörösen tudatosítja olvasójában, hogy a múlt felidézésének gátjai aligha leküzdhetőek. Ez pedig nemcsak azt jelenti, hogy a régmúlt eseményeit egyszerűen az évtizedes távlat okán nehéz rekonstruálni. A lélektani-pszichés aspektusok, mint amilyen a tudatos emlékezetvesztés, a gyermeki traumafeldolgozás egy többé-kevésbé akaratlagos módja. A fenyegetettség érzete és a félelemből eredő felejtés utólagos felismerésének tematizálása végighúzódik a szövegeken. *„Ide hallgass, drága barátom. Most te könnyekig meghatódtál magadtól, hogy ilyen élénken él az emlékezetedben ez a pillanat. Csakhogy emlékeid csálnak... senki nem vitt ki a folyosóra semmiféle rádiót. Tudod, mekkora volt akkor akár egy kisebb rádió is? S tudod, hogy elemes rádió még nem létezett? Hm... De hát nem mindegy? Lényeg az euforikus pillanat. Emlékszem. Rosszul, de legalább emlékszem.”*¹

A családi hallgatásban is realizálódik a kibeszél(het)etlenség, de itt már közrejátszik a nagypolitikai-társadalmi kényszerhallgatás is. Vajda ugyanígy (és ezen túlmenően) a kollektív emlékezet megbízhatóságát is kétségbe vonja: számot vet a propagandával, mint az emlékezet destruktív erejével: *„S lépcsőházban egy orosz áll, kenyeret osztogat. Látom magunkat vonulni a lépcsőházban. Látom azt, ami, ha jól sejtem, nem történt meg. Majdnem biztos vagyok bene, hogy egy jóval későbbi szocreál film kockáit építettem bele kitörhetetlenül az emlékeimbe.”*²

Láthatólag a rekonstruálás módszertana erősen érdeklí őt (a Budapesti Iskola történetével foglalkozott már korábban, a nyolcvanas, kilencvenes években is). Ezzel a problémával értelemszerűen minden memoárirónak szembe kell néznie, kérdés, milyen lehetőségeket fedez fel benne, milyen módon tartja kifejezhetőnek a közlésre alkalmasnak ítélt tartalmakat. Legalábbis, ha az olvasó olyan kiadványokkal találkozik, mint amilyen

1 Vajda Mihály: *Szög a zsákból*, Bp., Magvető, 2017, 38.

2 Uo. 87.

például Farkas Vladimir kötete (*Nincs mentség – Az ÁVH alezredese voltam*), a túlzott precizitás miatt mindenképpen gyanút fog: elvégre Farkas Vladimir évtizedes távlatból szinte percre pontosan leírja az adott történéseket, szó szerint idézi az elhangzottakat, ez pedig finoman szólva sem tűnik reálisnak.

Másfelől, a befogadó szempontjából viszont fogós kérdés, hogy a kötet révén az olvasónak Vajda munkásságához vagy élettörténetéhez áll szándékában közelebb kerülni: hiszen a szerző folyton kétségeket ébreszt az olvasóban, figyelmezteti, hogy biztosat nem állíthat – ami vélhetőleg nem is tétje a kötetnek, szemben egyfajta lelki-gondolkodásmódbeli öninterpretációs szándékkal. A szövegekben az identitáskeresés és világértés a filozófussá válással, ezzel egyidejűleg a filozófusi pálya ellentmondásos, olykor elutasítással vegyes vállalásával áll szoros összefüggésben: a világ a marxizmus felől bizonyosan nem írható le, végső soron megértése is lehetetlen. (Eleve nem célszerű egy filozófustól egyértelmű kijelentésekre számítani, főleg olyan elvont fogalmakat, mint a *valóságot*, vagy az *igazságot* érintő kérdésekben.)

A memoírírás indítatásának többféle oka kiolvasható: egyrészt a tudatos felejtéshez való viszony, az emlékek újrakonstruálása, másrészt az úgynevezett felszabadulások történetének feldolgozása: a szülők életútja, az üldöztetés, az 1956-os forradalom, mind sarkalatos pontok a könyvben. Leírásai ugyanakkor nem a precíz tárgyilagosságra törekсенek, hanem a beszélő különböző életszakaszaira jellemző viszony- és értékrendszereinek érzékeltető megjelenítésére: „*A lényeg: az '56-os forradalom vitathatatlanul fontos lépést jelentett szellemi felszabadulásom útján, de a belőle következő hányattatásaim már nem sokat változtattak beállítottságomon. A rendszerhez semmi közöm nem volt többé, de sem a szocializmus gondolatát, sem a marxista voltomat nem adtam fel.*”³

Vajda tesz kísérletet a szorosabb értelemben vett én-elbeszélésre, a visszaemlékezés gerince mégis az eszmetörténeti hatásoktól átítatott személyes gondolkodástörténeté szerveződik – amihez hozzátartozik a baráti kör (Fehér Ferenc, Márkus György, Heller Ágnes), a lukácsisták két különváló generációja, majd az eltávolodás a közös világléptől. Ezekből a szövegrészekből kiolvasható az is, hogy a nehezen felismerhető hatalmi viszonyoktól, a pártállami beavatkozásoktól független szféra ez volt számára a személyes és morális autonómia felmutatására, a pártállamiság ideologikus elvárásaitól mentes, szabad alkotótevékenység helyének kijelölésére: „*Nem a rezsimit kritizáltuk, ne stilizáljam föl magunkat. Mi a hivatalos ideológiát kritizáltuk. Nem úgy akartuk a marxizmust, ahogy hivatalosan a marxizmus elfogadott volt, és érzésem szerint már azon is messze messze túlmentünk, amit az öreg Lukács szeretett volna, nevezetesen, hogy végre kell hajtani a marxizmus reneszánszát, és helyre kell állítani az eredeti marxizmust. Viszont a kérdésnek, hogy mi az »igazi« marxizmus, már semmiféle értelme nem volt számunkra, számomra biztosan nem volt.*”⁴

Lukács György alakja (mind személye, mind megítélése, mind filozófiája), valamint a Budapesti Iskola köré szerveződő szövegek talán azért is hangsúlyosabbak, mert filozófiatörténeti szempontból is megkerülhetetlen témakörökkel foglalkoznak. Lukács szerepe a XX. századi filozófiatörténetben, az őt övező – és főként a fiatalkori munkásságán alapuló tisztelet, ami túlnőtt későbbi véleményegyezés fontosságán – a Budapesti Iskola, és az azutáni új kapcsolatok kialakítása (különös tekintettel a debreceniekre), Heidegger, Husserl filozófiája, szövegeik értelmezési lehetőségei (illetve a fordítási munkálatok)

3 Uo. 115.

4 Uo. 169.

egyúttal Vajda pályaalakulásának mérföldköveiként tűnnek ki. A kiválasztás gesztusa és a részletezés mértéke legalábbis arról árulkodik, hogy mindennek nagyobb szerepe van számára, mint például a párszavas válaszokba tömörített külföldi egyetemi katedráknak – a Petőfi Kör, a filozófus- és a sajtóvita is csak érintőlegesen kerül szóba.

A pozíciókeresés a személyközi és nagyhatalmi viszonyok közt sokféle elvi-etikai ellenérzéssel társulhat, de Vajda ennek a morális magatartásmintának a felépítését vagy újrakonstruálását csak elvétve, és mintegy mellékesen hozza szóba. A saját életében, illetve a szűk környezetében is számos példa adódik a szembefordulástól az emigráción át a különböző mértékű és módozatú kompromisszumkötésig. *„Én láthatóan nem tartoztam azok közé, akik magányukban sírva ápolták a forradalom emlékét. Igazából soha nem tagadtam meg, de élni akartam, kipróbálni magamat; filozófiával akartam foglalkozni. Hát megkötöttem a magam kompromisszumát. Ha a fenti történetet folytatom: miért ne léphettem volna be a fránya pártba, ha Márkus Gyuri és Sós Vili benne voltak?”⁵*

Elvétve ír mindarról, amiről a visszaemlékezőket kérdezni szokás a pártrendszerrel kapcsolatban: mit sejtett, mit tudott, mit ellenzett, mit támogatott? – épp ezért elszórtan, ritkán olvashatunk a politikai berendezkedésről, a rezsim működési mechanizmusáról, az arról alkotott véleményéről: *„Az zavart, hogy »pártunk és kormányunk« nagy hangon hirdette: az intézkedésekkel sokkal könnyebbé vált »a dolgozók« élete. Felmérést nem végeztem, de tudtam, hogy hazudnak. S nem érttem, hogy miért kell hazudni. Még azt is helyesnek tartottam, amit Rákosi elvtárs mondott, hogy ugyanis nem ehetjük meg ma a holnap aranytojást tojó tyúkot. De akkor miért nem mondja meg azt is: tisztában van vele, hogy az emberek rosszul élnek, s közönséges tyúkot sem ehetnek. Még rosszabbul érintettek a kitelepítések.”⁶* Ezeket a történeteket épp, hogy csak felskicceli, de részletezés és különösebb elmélkedés nélkül is érvényes általánosságokat, lesújtó háttér folyamatokat sűrítenek: *„De a területi DISZ-csoporttal, a Zójával kapcsolatosan is voltak nyugtalanító politikai élményeim. A párt-szervezet, amelyhez tartoztunk, elküldött bennünket különböző Damjanich utcai családokhoz békekölcsönt jegyeztetni. Mentem, de amikor láttam, hogy felnőtt emberek félnek tőlünk, tizenöt-hat éves gyerekektől, elment a kedvem a dologtól.”⁷* Más helyütt: *„A XX. kongresszus után viszont már érezhetően megváltozott a légkör. Előbb csak suttozó propaganda formájában hallottunk arról, hogy a kongresszuson Hruscsov tartott egy titkos beszédet, amelyben leleplezte Sztálin bűneit. Aztán egyszer csak a kezünkbe került bibliapapíron a beszéd – az amerikai követség terjesztette. S volt egy évfolyamtársunk, aki találkozott valakivel, aki szovjet munkatáborból jött vissza.”⁸*

Vajda munkássága a marxizmustól indul, amely a személyes emlékezet nyomvonalán haladva az utólagosan konstruált történetek elrettentő vagy nosztalgikusan elfogult jellege helyett összetett, árnyalt szemléletmódú retorikával idézi fel élete – a nyilvánosságra tartozó – fejezeteit, annak minden ellentmondásával, bizonytalanságával, (védekező) mechanizmusaival, amelynek a centrumában a gondolkodástörténet, és (a hangsúlyozott ellenérzésekkel szemben) mégiscsak a saját filozófusi pályának leképeződése áll. Persze nemcsak a beszélőnek, hanem az olvasónak is fontos a sokismeretlenes egyenletként megjelenő gondolkodási ív: mely tényezők játszottak közre, és hogyan alakították az eszmei-filozófiai alapvetéseit? Mennyiben általánosíthatók ezek a léttapasztalatok,

5 Uo. 120.

6 Uo. 96.

7 Uo. 99.

8 Uo. 106–107.

mennyiben visznek közelebb a háború utáni fél évszázad és napjaink megértéséhez? Jobbára a konkrét események, élmények háttérbe húzódnak, a benyomások, tudati folyamatok javára. Nincs egyértelmű kauzális kapcsolat a családon belüli viszonyok (a depressziót kiváltó tényezők) közt sem, a szülői magatartásminták, az elvi-ideológiai meggyőződés átvétele vagy megtagadása közt: „*Marci [az apa] ugyanis ragaszkodott a pártjához, amely állítólag megvédi őt a nyilasoktól. Én meg lelkes forradalmár voltam.*”⁹ (...)

A megélt évtizedek számos ponton hoztak változást Vajda egyéni életében is, gondolkodásának alakulásában is. Azt sugallja: a marxizmus által meghatározott filozófiai munkásság és a fullasztó politikai légkör elmúlásának eredménye az, hogy legalább a világ megértésére irányuló törekvések, a filozófiai megközelítés módszertani eszközei ideológiafüggetlenek, ilyen értelemben szabadok lehetnek.

9 Uo. 65.